

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 316.6+300.4/5

ЦІЛІСНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ

PURPOSE OF A PERSONALITY THROUGH THE PRESENCE OF SOCIAL PHILOSOPHY

Атаманюк З. М.,
кандидат філософських наук, доцент
кафедри філософії, соціології та менеджменту
соціокультурної діяльності, Південноукраїнський
національний педагогічний університет
ім. К. У. Ушинського (Одеса, Україна),
e-mail: zoya209@ukr.net

Atamanyuk Z. M.,
Candidate of Philosophical Sciences, Associate
Professor of the Department of philosophy, sociology
and management of social and cultural activities,
«South Ukrainian National Pedagogical University
named after K. D. Ushinsky» (Odessa, Ukraine),
e-mail: zoya209@ukr.net

Мета статті – проаналізувати основні підходи до визначення особистості з точки зору філософії, дослідити основні теорії розвитку особистості та їх представників. Для цього ми розглянули особистість як систему. Досліджено, що цілісність особистості, як рівноважний стан системи може формуватися як на принципах синергетики, так і на основі вольових дій самого індивіда. Обидва ці способу не суперечать системному підходу і дають ключ до глибокого пізнання особистості в рамках соціальної філософії.

Ключові слова: особистість, система, синергетика, цілісність особистості, дослідження особистості.

The purpose of the article – to analyze the main approaches to the definition of personality from the point of view of philosophy, to explore the main theories of personality development and their representatives. To do this, we considered the personality as a system. It was investigated that the integrity of the person as an equilibrium state of the system can be formed both on the principles of synergetics and on the basis of the volitional actions of the individual. Both of these methods do not contradict the system approach and give the key to a deeper knowledge of the individual within the framework of social philosophy.

Keywords: personality, system, synergetics, integrity of the person, personality research.

Вступ. Людина, її сутність та існування – предмет дослідження багатьох областей знання: філософії, політології, соціології, педагогіки, психології та інших наук. Кожна з них в рамках свого предмета намагається відповісти на питання, що таке людина, які її відмінні властивості, яким чином вони проявляються. Багатомірність такої реальності як людина знайшла своє відображення в значній кількості наукових понять, з допомогою яких фіксуються різні аспекти прояву сутності людини [4, с. 6].

Особистість – це синтез біологічного і соціального в людині, результат її духовного і морального

розвитку. В найзагальнішому вигляді розвиток особистості можна визначити як процес входження людини в нове соціальне середовище та інтеграцію в ньому як результат цього процесу [4, с. 7].

Мета статті. Мета статті – проаналізувати основні підходи до визначення особистості з точки зору філософії, дослідити основні теорії розвитку особистості та їх представників.

Виклад основного матеріалу. Для того щоб глибше зрозуміти, що ж собою являє цілісність особистості, розглянемо особистість як систему. Під системою зазвичай розуміється сукупність взаємопов'язаних елементів з певними відносинами і залежностями між ними, а цілісність розглядається як інтегративна властивість системи, яка дозволяє їй розвиватися і функціонувати.

Особистість – система багатовимірна, рухлива, має складну структуру. Цілісне її буття обумовлюється єдністю проявів у всіх головних площинах її внутрішньої будови: способу мислення, здібностей, рис характеру, світу почуттів, переконань потреб, поглядів і т.д., а також сукупністю суспільних відносин, сферою спілкування, діяльністю людини як представника певного соціального шару, спільності, професії.

Для аналізу цієї складної системи виділимо три основні групи якостей: 1 – природні, 2 – функціональні, 3 – системні, що інтегрують. Слід зауважити, що природні якості при цьому виступають лише як матеріальні носії соціальних якостей. Виділені групи якостей дають можливість представити особистість як органічну систему, що включає в себе дві основні підсистеми, які в свою чергу розпадаються на безліч складових взаємопов'язаних елементів [12, с. 234].

З тих пір як людина стала на шлях соціального життя, формування її індивідуального розвитку як цілісної особистості відбувалося відповідно до умов конкретного соціального оточення. Тому не можна зрозуміти сутність окремої особистості, її цілісність, не розкриваючи при цьому сутності суспільства. Особливий тип зв'язків і відносин, домінуючий в суспільстві, виступає природним умовою формування цілісної особистості. Особистість, освоюючи суспільні відносини, соціокультурний досвід, переломлює їх в своїй внутрішній структурі, в діяльності, в поведінці, у відносинах з іншими людьми, з суспільством і тим самим формує свої природно-функціональні якості. Діалектика соціальної детермінації в процесі становлення цілісності особистості виступає у вигляді багаторазово опосередкованих зв'язків і взаємозалежностей між особистістю і суспільством.

При такому підході цілісність особистості може бути визначена як міра привласнення і перетворення її наявних суспільних відносин. Відзначаючи цей факт, слід зазначити, що особистість хоча і обумовлена у всьому різноманітті своїх властивостей, рис, якостей суспільством, проте її не можна зводити до простого зліпком суспільної системи, до жорсткої детермінації. Незважаючи на деякий єдиний соціальний початок, всі люди різні і за своїми поглядами, переконаннями, здібностям, характером, за своєю активністю і багатьма іншими параметрами.

У сучасній філософській літературі існує велика різноманітність визначень, контекстів вживання поняття «цілісності» особистості. Одні філософи розглядають цілісність як охоплення, суму всіх здібностей, рис особистості, інші – вважають, що «соціальна якість особистості і висловлює її цілісність», треті аналізують її як властивість, що вказує на розвиненість особистості, і т.д.

До недавнього часу в дослідженнях особистості частіше зустрічається її аналіз з позицій закритої системи. Синергетичний же підхід розглядає відкриті системи. Дослідження особистості як відкритої системи, передбачає її вивчення в період рівноважного, тобто стійкого стану і в період втрати цієї стійкості, а також виявлення об'єктивних чинників стадії формування нової рівноважності. На наш погляд, рівноважність системи «особистість» задається її цілісністю і відповідно її втрата веде до втрати рівноважності всієї системи «особистість».

Прийнявши механізм самоорганізації за один з основних принципів, що мають місце при формуванні цілісності особистості, на нашу думку, слід також звернутися і до системного підходу (оскільки «цілісність», «система» одні з основних його категорій); хоча зустрічається думка, що синергетика і системний підхід суперечать один одному. На наш погляд, системний підхід не виключає можливості руйнування і загибелі систем, а також різних способів їх утворення і в цьому сенсі не може протиставлятися синергетиці.

Самоорганізація має місце і у виробленні норм людського співжиття, моральності, поведінки, які формуються не стільки за велінням окремих правителів, скільки в результаті тривалої спільної життєдіяльності людей і виробляються швидше інтуїтивно, ніж усвідомлено. У суспільстві самоорганізація виникає у вигляді різних соціальних інститутів вже на самому початку його розвитку. Можна припустити, що мораль виникла з прагнення окремих спільнот чи колективів зберегти себе в процесі боротьби з природою і з іншими спільнотами людей. Об'єднання індивідів на основі їхніх спільних інтересів, відмова від особистих прагнень на користь інтересів колективу ще більш яскраво проявляється в трудовому та суспільному житті. У цьому сенсі всю історію людства можна розглядати як історію становлення і розвитку різних форм об'єднання і співпраці людей для досягнення поставленої спільної мети. Правда, оскільки об'єднання і самоорганізація людей переплітаються з факторами зовнішньої організації, остільки саме

об'єднання може набувати різних значень [10, с. 15–16]. Якщо організуючі фактори суспільства знаходяться в гармонії з самоорганізацією, відповідають загальним інтересам людей, то це сприяє прогресу суспільства в цілому. Однак, виділяючи загальні характерні риси самоорганізації на різних рівнях розвитку матерії, не слід переносити її дію з найпростіших матеріальних структур на більш складні. Самоорганізація в ході розвитку матеріального світу від найпростіших неживих систем до живих і появи мислячої матерії, що становить основу соціальних систем, зазнає якісних змін: вона удосконалюється і ускладнюється. Тому, визнаючи дію механізмів самоорганізації в соціальних системах і такій системі як особистість, не слід її абсолютизувати і ідеалізувати, тут необхідно враховувати і людський фактор, суб'єктивний вплив на процеси, які відбуваються. З цієї причини найбільш складною для аналізу з позицій синергетики, на наш погляд, є саме система «особистість».

Формування цілісності як стану рівноважної системи «особистість» відбувається на життєвому шляху, який є для кожної людини неповторним і охоплює зміну одних видів соціальних ролей і охоплює процес отримання нових можливостей і їх реалізацію, в цілому, весь шлях розвитку індивіда. Життєвий шлях людей багатий складним змістом їх повсякденного існування в межах природних і соціально-культурних реалій. Життєвий шлях конкретної особистості підрозділяється на цілий ряд фаз, етапів і ступенів, в основі яких знаходяться системно-інтегративні якості особистості. Досить часто системно-інтегративні якості особистості не залишаються незмінними протягом усього життя людини, тобто система «особистість» не є раз і назавжди заданою. В історії відомо чимало випадків коли, наприклад, людина, будучи атеїстом, раптом стає глибоко віруючою, і навпаки, і на підставі цього змінює своє життя, тобто відбувається внутрішня перебудова особистісної системи з виникненням у ній нових структурних елементів. Іноді ці трансформації людині важко усвідомити і пояснити навіть самому собі. Це і є прозорим проявом синергетичних особливостей процесу розвитку особистості. Звичайно ж, це не зовсім той процес самоорганізації, який має місце в неживій природі, але характерні риси синергетики тут явно мають місце.

Як вже було зазначено, синергетичний підхід характеризується тим, що зі збільшенням припливу інформації з зовнішнього середовища, зростає нерівноважність системи, яка призводить до виникнення нестійкості її колишньої структури. У реальному процесі розвитку, в різних його формах і на різних рівнях під впливом цього починаються зміни, які показують, що розвиток триває, але він йде вже по-іншому шляху. Даний розвиток пов'язаний з порушенням симетрії, стійкості, яка поступово призводить до самоорганізації нової системи. Самоорганізація передбачає наявність досить великої кількості взаємодіючих елементів. Необхідно щоб ця взаємодія мала певний характер, а саме поведінка елементів має представляти

узгоджений характер, в результаті якого елементи системи поводяться як єдине ціле. Хаотичний рух може бути перетворено в узгоджений, якщо система отримує із зовнішнього середовища достатню кількість інформації. Що стосується структури системи, то вона виступає своєрідним корелятом до самоорганізації.

Система «особистість», як уже було розглянуто раніше, являє собою складну структуру, що складається з безлічі елементів. І зміна хоча б декількох з цих елементів під впливом зовнішньої інформації може призвести до порушення цілісності. А це означає, що колишнє взаємодія елементів системи між собою порушується. Виниклі в системі, можливо випадкові, відхилення від рівноваги не тільки не послаблюються, але навпаки посилюються, сприяючи подальшому споткану «розхитування», а потім і руйнування колишньої стійкості, тобто колишньої цілісності особистості. Далі, в деякій критичній точці відбувається, навпаки, вже узгоджена поведінка зміни елементів системи, які спочатку були роз'єднані. Внаслідок цього виникають процеси, що мають новий характер взаємодії між елементами системи і їх нова цілісність. Слід зауважити, що сам перехід від однієї структури до іншої може залежати від цілого ряду випадкових факторів, які можуть перебувати досить далеко від інтеграційних якостей, на яких базувалася колишня цілісність особистості, тобто рівновагу системи. Таким чином, випадкові фактори можуть привести від порушеної рівноважності системи до виникнення нового порядку в її організації. І. Пригожин в зв'язку з цим висунув принцип, згідно з яким «джерелом порядку є нерівноважність. Нерівноважність є те, що «породжує порядок з хаосу» [9].

Виходячи з вище сказаного, можна відзначити, що самоорганізація особистості на основі процесів синергетики пов'язана з внутрішньою перебудовою системи. Зменшення порядку, безлад між її елементами призводять до руйнування цілісності, а подальше формування і поступове посилення порядку і встановлення нової субординації елементів системи, призводить до виникнення нової цілісності.

Однак при дослідженні формування цілісності особистості недостатньо спиратися тільки на принципи синергетики, необхідно враховувати і свідомий вплив особистості на формування своєї цілісності. Реалізація цілісності на власне індивідуальному рівні – це вид активності, спрямований на розвиток власних сил. Внутрішній світ цілісної особистості є сферою, що змінюється не тільки під впливом зовнішньої інформації, випадкових факторів, а й під впливом самого суб'єкта. Сюди входять в першу чергу, такі цілеспрямовані зміни як формування нових рис характеру, вироблення вольових, інтелектуальних і фізичних якостей, певних моральних засад і виходячи з цього – зміна поведінки. Для з'ясування особливостей формування цілісності особистості при такому варіанті розвитку, можна виділити особливий комплекс особистісних функцій. Його можна уявити як щось єдине, що складається з наступних властивостей: когнітивних

– самосвідомість, самопізнання і самовизначення властивостей управлінського характеру (самооцінка, саморегуляція, самоконтроль) і властивостей, що виникають на основі інтеграційних процесів свідомого формування власного «я» (самоактуалізація, самовиховання, саморозвиток). Всі ці властивості спрямовані на формування тих особистісних особливостей, які потрібні особистості. Саме вони і будуть виступати інтегративними властивостями системи особистість, висловлюючи її цілісність.

Виходячи із започаткованих особистістю зусиль, цілісність особистості в цьому випадку формується як заданий, свідомий результат і постає в самореалізації як постійний безперервний процес створення власного життя, як процес самоствердження в ній. Досить часто обидва способи формування цілісності особистості присутні в реальному житті людини. Таким чином, цілісність особистості, як рівноважний стан системи може формуватися як на принципах синергетики, так і на основі вольових дій самого індивіда. Обидва ці способу не суперечать системному підходу і дають ключ до глибшого пізнання особистості.

Так, у сучасній соціально-філософській зарубіжній науці крім синергетичного, класифікуються такі підходи до розуміння особистості, як соціогенетичний, біогенетичний, психогенетичний та ряд інших. Представник соціогенетичного напрямку (Е. Торндайк, Б. Скіннер, У. Доллард, К. Левін та інші) намагаються пояснити особливості особистості виходячи зі структури суспільства, способів соціалізації, взаємин з оточуючими людьми. Керуючись такою концепцією, вчені розробили відповідні теорії формування особистості: теорія соціалізації, теорія навчання, теорія ролей та ін. Кожна з цих теорій пояснює соціальну поведінку особистості, виходячи з замкнутих в собі властивостей навколишнього середовища, до якого людина повинна адаптуватися. При цьому часто зовсім не враховуються об'єктивні, суспільно-історичні умови життя людини. Наприклад, можна розглянути соціогенетичний підхід, зокрема теорію соціалізації. Відповідно до цієї теорії, людина народжується біологічною істотою і стає особистістю лише завдяки впливу соціальних умов життя. Представники іншої концепції цього підходу – теорії навчання, вважають, що життя індивіда, його відносини, поведінка обумовлюється, підкріплюється навчанням, засвоєнням певної суми знань и навичок. Ще одна концепція даного підходу – теорія ролей (У. Доллард, К. Левін та ін.) виходить з того, що суспільство пропонує кожній людині набір стійких способів поведінки (ролей), які визначаються її соціальний статус. Ці ролі накладають відбиток на характер поведінки особистості, її відношення з іншими людьми [8, с. 333].

Безумовно, кожна з цих концепцій розглядає багато варіантів поведінки особистості, однак, не завжди враховується при цьому рівень психічного, інтелектуального розвитку та соціального стану

особистості, що робить висновки вчених не завжди достовірними і використовуваними на практиці.

Слід зазначити, що певна увага проблемі формування особистості, її поведінки приділялася в соціальній філософії та психології так званого радянського періоду. Однак і серед цих вчених не було єдиної думки, але зате накопичено певний досвід інтерпретації розгляду сутності особистості, мотивів і чинників формування відхилень у поведінці і т.д.

Проблему особистості розглядали С. Л. Рубінштейн, Л. С. Виготський, Б. Г. Ананьев, К. А. Альбуханова-Славська, А. Н. Леонтьев, А. В. Петровський, В. В. Мясищев, К. К. Платонов, Д. Н. Узнадзе та багато інших. Ананьев В. Г., наприклад, розглядав особистість в єдності чотирьох сторін:

1. Людини як представника біологічного виду;
2. В онтогенезі і життєвий шлях людини як індивідуума;
3. Людини як неповторну особистість;
4. Людини як частини всього людства [3, с. 63].

З біологічної точки зору людина представляється як вищий етап еволюції живих істот. Однак однолінійна та прогресуюча біологічна еволюція людської істоти, як зазначає В. П. Алексєєв, сьогодні розцінюється як примітивна і безповоротно застаріла еволюційна модель [2, с. 141]. Нинішня людина, стверджують інші філософи, є істота, позбавлена органів захисту і нападу, зі слабкими органами чуттів, це – «неспеціалізована тварина», що живе в штучному середовищі проживання і погано відчуває себе за її межами, тоді як всі тварини добре пристосовані до навколишнього природного середовища. Тому в якості компенсації своїх природних недоліків, людина розвинула здібності свого інтелекту, ставши працюючою людиною, здатною до вільної, творчої особистості.

Завдяки застосуванню штучних знарядь праці людина здатна поєднати в собі різноманітні способи дій, вона стає фокусом будь-якої діяльності і всіх функцій, якими природа обдарувала інші істоти. Вона може виконувати дії, які біологічно суперечать її суті. Різноманітністю своєї діяльності людина остаточно долає біологічну обмеженість як своєї фізичної природи, так і духовної [1]. Дана різноманітність не є чимось раз і назавжди даним: вона розвивається, а разом з нею розвивається і вся структура людської психіки, включаючи емоції, які часом мають неабиякий вплив на поведінку людини, на вибір способів і засобів досягнення цілей.

Разом з тим дана різноманітність має і свої негативні сторони, бо в процесі росту і розвитку особистісних начал в людині, як соціально-історичній істоті, в процесі її виділення з спільноти і автономізації її особистої життєдіяльності, з'являються можливості діяти всупереч громадським інтересам для своєї особистої вигоди. Уже в самому факті різноманітності людської діяльності закладений досить широкий спектр різноманітних по відношенню до суспільства дій. Але оскільки різноманітність цієї діяльності не

тотожна відцентровому розкиду власне людських функцій, а має інтегративний характер, то головним показником цієї інтегративності є раціональність виконуваних функцій і їх органічний взаємозв'язок.

Як стверджували багато філософів, проблема особистості в філософії – це перш за все питання про те, яке місце займає людина в світі, ніж вона фактично є і ким вона може стати, які межі її вільного вибору і соціальної відповідальності (І. С. Кон).

У своєму первинному значенні, зазначав І. Кон, слово «особистість» позначало маску, роль, яку виконували актором в давньогрецькому театрі. Уже в античності виникає проблема неспівпадання реальної поведінки людини і її «сутності» («ідеї»). Ця невідповідність набуває форму дуалізму у філософії Нового часу, коли, починаючи з Р. Декарта, поширюється ідеологія психофізичного паралелізму, яка розділила філософів на два табори – ідеологів дуалізму і їхніх опонентів [7, с. 12].

На думку І. Кона, для сучасних вчених великі теоретичні труднощі представляє проблема структури особистості, бо вчені різних шкіл і напрямків у філософії, соціології і психології по-різному описують і пояснюють цю структуру. Так, наприклад, в психології створенню загальнопсихологічної теорії особистості перешкоджають не тільки розбіжності в ідеології і методології психологічних шкіл і напрямків, але і багаторівневість самого об'єкта дослідження, починаючи з біологічного рівня і закінчуючи соціальним. Не менш проблематична ситуація і в соціальній філософії, де вивчаються не індивідуальні особливості людини, а перш за все ту соціальну систему, в яку вона включена, і ті соціальні функції (ролі), які вона виконує. Різноманітність цих соціальних систем і функцій настільки велика, що вчені часом губляться перед величезною масою емпіричного матеріалу, який не вкладається в раніше відомі класифікаційні схеми. Тому соціологія особистості ще далека від того, щоб заявити про себе як про цілком завершену наукову дисципліну [7].

Важливо підкреслити, як це і роблять багато вчених, що значну допомогу в створенні психології особистості і соціології особистості можуть надати дослідження в області психопатології і соціологічного вивчення індивідуальних і колективних форм поведінки, бо, як відомо, знання «винятків із правил» допомагають краще зрозуміти самі «правила» (норми, цінності і т.п.) [5; 6]. Подібне ставлення до досліджуваних об'єктів не може залишити поза увагою і методологічну проблематику філософії.

Німецький вчений В. Тайхманн, проводячи аналіз існуючих точок зору на проблему особистості, закликає звернутися до більш поглибленого вивчення глобальних загальнолюдських проблем, пояснюючи це тим, що спостерігається «зростаючий повсюдно інтерес до питань про сенс буття і ціннісні орієнтації» [14, s. 1065–1066].

Розглядаючи сучасну філософську літературу, В. Тайхманн відзначає недоліки, характерні для

навчальних посібників з філософії. Таким чином, на його думку, якість підручників з філософських дисциплін вимагає серйозного поліпшення, в тому числі і більш глибокого висвітлення проблем особистості.

Цікаво відзначити, що В. Тайхманн не наполягає на створенні спеціальної філософської теорії особистості. Він вважає, що необхідні міждисциплінарні розробки з проблем теорії особистості, бо людина є найскладнішим предметом науки і вимагає цілеспрямованого взаємодії різних дисциплін (соціології, психології, теорії культури, педагогіки і т.д.) [14, s. 1063–1084].

Щоб довести, що особлива філософська теорія особистості не потрібна, В. Тейхманн пропонує зупинитися на світоглядному характері філософії. Аналізуючи світоглядні функції філософії, він приходить до висновку, що цих функцій цілком достатньо для того, щоб забезпечити концентрацію всіх окремих філософських дисциплін і гуманітарних наук на одному об'єкті – на людині [14, s. 1063–1084].

Як бачимо, аж ніяк не всі з сучасних філософів наполягають на необхідності створення особливої філософської теорії особистості, хоча і не заперечують того, що поглиблене розуміння людини, людської особистості є актуальним завданням. Це слід мати на увазі, оскільки з філософами часто трапляється так, що вони починають теоретизувати з кожного приводу і без приводу, забуваючи про дослідження реальних речей, знання про які можуть прийняти вид теоретичних узагальнень, а можуть і не прийняти.

Висновки. Уявлення про особистість як про вищу цінність життя складають основу теоретичних і прикладних побудов філософії, психології, педагогіки та інших наук. Незважаючи на те, що дані уявлення органічно впливали з культурно-історичного контексту традиції європейської цивілізації, вони були головною альтернативою традиційним підходам до проблем особистості.

Розглянувши соціогенетичний, біогенетичний, психогенетичний підходи до розуміння особистості. Кожна з цих теорій пояснює соціальну поведінку особистості, виходячи з замкнутих в собі властивостей навколишнього середовища, до якої людина повинна адаптуватися.

Самоорганізація особистості на основі процесів синергетики пов'язана з внутрішньою перебудовою системи. Зменшення порядку, безлад між її елементами призводять до руйнування цілісності, а подальше формування і поступове посилення порядку і встановлення нової субординації елементів системи, призводить до виникнення нової цілісності.

Таким чином, цілісність особистості, як рівноважний стан системи може формуватися як на принципах синергетики, так і на основі вольових дій самого індивіда. Обидва ці способу не суперечать системному підходу і дають ключ до глибшого пізнання особистості в рамках соціальної філософії.

Список використаних джерел

1. Авчишкин, АИ., 1989. 'Наука, техника, экономика', М.: Экономика, 383 с.
2. Алексеев, ВП., 1984. 'Становление человечества', М.: Политиздат, 462 с.
3. Ананьев, БГ., 2001. 'О проблемах современного человекознания', СПб.: Питер, 272 с.
4. Боринштейн, ЕР., Кавалеров, АА., 2001. 'Личность: ее языковые ценностные ориентации', Одесса: Астропринт, 164 с.
5. Братусь, БС., 1988. 'Аномалии личности', М.: Мысль, 303 с.
6. Бреслав, ГМ., 1990. 'Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: норма и отклонения', М.: Педагогика, 140 с.
7. Кон, ИС., 1988. 'Ребенок и общество', М.: Наука, 270 с.
8. Крысько, ВГ., 2001. 'Социальная психология: словарь-справочник', Мн.: Харвест, М.: АСТ, 688 с.
9. Пригожин, И., Стенгерс, И., 1986. 'Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой', М.: Прогресс, 431 с.
10. Рузавин, ГИ., 1989. 'Синергетика и диалектическая концепция развития', *Философские науки*, №5, с.15–16.
11. 'Социология культуры: Методология и методика социологического исследования культуры', 1988, М.: Институт социологии, 167 с.
12. Суський, ЯС., 2016. 'Репрезентация людини у теорії соціальних систем', *Гілея: науковий вісник*, Вип.109, с.172–176. [online] Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_109_44
13. Фридман, М., Хайек, Ф., 1990. 'О свободе', Пер. с англ., Минск: Полифакт-Референдум, 126 с.
14. Teichmann, W., 1988. 'Brauchen wir eine philosophische Theorie der Persönlichkeit?', *Dt. Ztschr. für Philosophie*, Berlin, Jg.36, H.12, s.1063–1084.

References

1. Avchishkin, AI., 1989. 'Nauka, tehnika, jekonomika (Science, technology, economics)', М.: Jekonomika, 383 s.
2. Alekseev, VP., 1984. 'Stanovlenie chelovechestva (The formation of humanity)', М.: Politizdat, 462 s.
3. Anan'ev, BG., 2001. 'O problemah sovremennogo chelovekoznanija (On the problems of modern human studies)', SPb.: Piter, 272 s.
4. Borinshtejn, ER., Kavalerov, AA., 2001. 'Lichnost': ee jazykovye cennostnye orientacii (Personality: Its Language Value Orientations)', Odessa: Astroprint, 164 s.
5. Bratus', BS., 1988. 'Anomalii lichnosti (Personality anomalies)', М.: Mysl', 303 s.
6. Breslav, GM., 1990. 'Jemocional'nye osobennosti formirovanija lichnosti v detstve: norma i otklonenija (Emotional features of personality formation in childhood: the norm and deviations)', М.: Pedagogika, 140 s.
7. Kon, IS., 1988. 'Rebenok i obshestvo (Child and society)', М.: Nauka, 270 s.
8. Krysko, VG., 2001. 'Social'naja psihologija: slovar'-spravochnik (Social Psychology: Dictionary – Directory)', Мн.: Harvest, М.: AST, 688 s.
9. Prigozhin, I., Stengers, I., 1986. 'Porjadok iz haosa: Novyj dialog cheloveka s prirodj (Order from Chaos: A New Dialogue between Man and Nature)', М.: Progress, 431 s.
10. Ruzavin, GI., 1989. 'Sinergitika i dialekticheskaja koncepcija razvitija (Synergetics and the dialectical concept of development)', *Filosofskie nauki*, №5, s.15–16.
11. 'Sociologija kul'tury: Metodologija i metodika sociologicheskogo issledovanija kul'tury (Sociology of culture: Methodology and methodology of sociological research of culture)', 1988, М.: Institut sociologii, 167 s.
12. Sus'kyj, JaS., 2016. 'Reprezentacija ljudyny u teorii' social'nyh system (Representation of man in the theory of social systems)', *Gileja: naukovyj visnyk*, Vyp.109, s.172–176. [online] Доступно: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_109_44
13. Fridman, M., Hajek, F., 1990. 'O svobode (About freedom)', Per. s angl., Minsk: Polifakt-Referendum, 126 s.
14. Teichmann, W., 1988. 'Brauchen wir eine philosophische Theorie der Persönlichkeit?', *Dt. Ztschr. für Philosophie*, Berlin, Jg.36, H.12, s.1063–1084.

* * *